

Kitap Değerlendirmesi

Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu (The Idea of A Critical Theory Habermas and the Frankfurt School), Raymond Guess, (çev. Ferda Keskin)
İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

Değerlendiren

Tamer YILDIRIM^a

^a Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı
e-Posta: tameryildir@hotmail.com , <https://orcid.org/0000-0003-0033-0539>

Kitap Değerlendirmesi Bilgileri

Geliş Tarihi:	26.05.2019
Kabul Tarihi:	22.06.2019
Yayın Tarihi:	27.12.2019

Eleştirel teoriyi ve Frankfurt Okulu'nu ele alan eser, oldukça kapsayıcı ve yoğun içeriğinden dolayı 10'dan fazla dile çevrilmiştir. Bunun temelinde hazırlanmasının uzun bir süreçte gerçekleştirilmiş olmasındandır. Şöyle ki, yazarın 1973'te başladığı eser, 1980'de tamamlanmış ve 1981'de basılmıştır. Yani eser yazıldığı dönem dikkate alınırsa 40 yıla yaklaşan bir geçmişe sahiptir. Bu uzun süreçte çok farklı sosyal, politik anlayışların, farklılıkların oluşmasına rağmen anlatılan konu hala tartışılmaya ve çalışılmaya devam etmektedir. Çünkü eser, genel olarak ideolojinin ne olduğunu ve eleştirel teorinin bilimsel ve epistemolojik, metodolojik olarak niteliğini anlatmaktadır. Yani Frankfurt Okulu ve eleştirel teoriye dair bilgileri toplayan kitap eleştirel teorinin epistemik tartışmalarını ve kullanılan yöntemin genel mantığını ortaya koymaktadır.

Yazar önce bu anlayışı hazırlayan kişilere değinir ve Frankfurt Okulu üyelerini S. Freud ve K. Marx'ın aynı anlamda kavramsal bir devrimci olduğunu düşünür. Onlara göre Marx ve Freud'un teorileri temel epistemik yapıları bakımından yakın benzerlikler içerir ki; felsefi bir bakış açısından iki ayrı tür teori değil aynı tür teorinin iki ayrı örneğini temsil ederler. Marksizm ve psikanalizin ana örneğini oluşturduğu bu yeni tür teoriye verilen genel ad eleştirel teoridir. Frankfurt Okuluna göre eleştirel teorinin ana ayırıcı özellikleri üç tezden oluşur: 1. Teorilere inanan failerin aydınlanmalarını, yani onların gerçek çıkarlarının nerede olduğunu saptamalarını sağlamak ve failleri, kendilerine dayatmış oldukları bir zorlamadan, bilinçli insan eyleminin kendi kendini früstre etmesinden kurtarmak. 2. Eleştirel teorilerin bilgi içeriği vardır, yani bilgi biçimleridirler. 3. Eleştirel teoriler epistemolojik olarak dönüşlüdür. Yani failere içkin anlamda aydınlatıcı ve özgürleştirici bir tür bilgi veren dönüşlü teoridir. Eleştirel teoriler pozitivistde somutlaşan felsefi hataya karşı özellikle hassastır. Frankfurt Okulu üyelerine göre, doğru epistemolojiye sahip olmak ile başarılı olarak aydınlanma ve özgürleşme üreten birinci-düzyen teoriler geliştirme, test etme ve uygulama gücü arasında yakın bir bağlantı vardır. Bu yüzden pozitivist insan özgürleşmesinin ana araçlarına, yani eleştirel teorilere karşı ciddi bir tehdittir. Frankfurt Okulunun temel bir amacı pozitivistin eleştirisi ve geçerli bir bilgi kategorisi olarak dönüşlü olmanın geri getirilmesidir. Bu noktada şu unutulmamalıdır ki, eleştirel toplum teorisinin merkezi, ideoloji eleştirisidir. Toplumdaki failerin doğru durumlarını gerçek çıkarlarını algılamalarını engelleyen şey ideolojileridir. Eğer toplumsal baskıdan kurtulmak istiyorlarsa, failerin ideolojik yanılmasından kurtulması gerekir (s. 14-6). Ki eserde en fazla üzerinde durulan konulardan birisi de ideolojinin nelğini tartışmaktır. İdeolojinin tek bir tanımlanması yoktur. Eserde temel düşünür olarak alınan J. Habermas ideolojiden düzenli olarak tahakkümü ya da hegemonyayı meşrulaştıran bir dünya resmi olarak söz eder (s. 32). Böyle bir düşünce kabul edilince ideoloji olan her şey çok rahat bir şekilde ötelenebilir. Fakat psikanaliz ve toplumsal teori arasında kurulan ve Frankfurt Okulu üyelerinin eserlerinde öne çıkan analogi, ideolojilerin kollektif rasyonelleştirmeler olarak; yani failer tarafından bilemeyecekleri nedenlerle kabul edilen inanç ve tutum sistemleri olarak yorumlanabileceğini ifade eder (s. 38-9). Tarihsel olarak baktığımızda bir insan grubu için pozitif anlamda bir ideoloji kurma programının ilk taslağının Lenin'in *Ne Yapmalı?* adlı kitabında yer aldığını söylemek mümkündür. Burada Lenin işçi sınıfının üyelerinin birçoğunun sahip olduğu inanç ve tutumların nesnel durumlarına uygun inanç ve tutumlar olmadığını öne sürer. Proletarya, temel ihtiyaçlarını karşılamasını ve hayati çıkarlarını daha öteye taşımasını sağlayacak bir inanç ve tutum kümesinden yoksun olduğu gibi, aynı zamanda kendi haline bırakıldığında hiçbir zaman uygun bir bilinç biçimi geliştirmeyecektir; en fazla burjuva ideolojisinin değersiz bir biçimi olan bir sendika bilincine özenebilir. Proletaryanın doğru dünya görüşü, proletaryaya öncü bir partinin üyeleri tarafından dışarıdan getirilmelidir. Lenin parti entellektüellerini, "emekçi hareketinin kendisi için bağımsız bir ideoloji geliştirmesine yardım etmeye çağırıldığında ideoloji terimini betimsel anlamda kullanmadığı açıktır. Lenin entelektüellerden emekçi hareket içindekilerin hangi inanç ve tutumlara fiilen sahip olduğunu

bulup çıkarmaya çağırmazdı. Çünkü Lenin'e göre bu inanç ve tutumları geliştirmek sadece burjuva ideolojisinin daha öte bir biçimini sağlardı. Ancak Lenin terimi yerici anlamda da kullanmaz: parti entelektüellerinin emekçi sınıfı içinde bir yanlış bilinç biçimini yaymalarını önermez. Emekçi hareketi için bağımsız ideoloji, işçilerin toplumu kendi çıkarları doğrultusunda yapılandırmalarını en iyi biçimde sağlayabilecek tutum ve inançlar kümesidir (s. 43-4). Her ne kadar yazar, Lenin'i oldukça iyimser ifade etmesine rağmen belirtilen hususun gerçekleşme şansının Sovyetler tarihinde görülmemesine değinmemesi açıklamalarının tarafgir olduğunu göstermektedir.

Eleştirel teorinin en fazla ele aldığı konulardan birisi bir teorinin bilimsel teori olmasının niteliğidir. Çünkü Frankfurt Okulu üyeleri bilimsel teoriler ile eleştirel teoriler arasında keskin bir ayrım yapar. Bu iki tür teorinin üç önemli boyutta farklı olduğu söylenir. İlke olarak, amaçları ya da hedeflerinde ve dolayısıyla faillerin bu teorileri kullanması ya da uygulamasında farklıdır. Çünkü bilimsel teorilerin amacı ya da hedefi dünyanın manipüle edilmesidir; araçsal bir kullanımları vardır. Doğruysalar, bu teorileri öğrenmiş faillerin çevreyle başarılı bir şekilde baş etmesini ve dolayısıyla seçtikleri hedefleri izlemesini sağlarlar. Eleştirel teoriler ise özgürleşmeyi ve aydınlanmayı, faillerin gizli zorlamaların farkına varmasını sağlamayı ve böylece onları bu zorlamalardan kurtarıp, doğru çıkarlarının nerede olduğunu belirlemelerini sağlayacak bir yere getirmeyi hedefler. İkinci olarak, eleştirel teoriler ile bilimsel teoriler mantıksal ya da bilgisel yapıları bakımından farklıdır. Bilimsel teoriler nesnelleştiricidir. Bu ise, en azından tipik durumlarda teori ile teorinin gönderme yaptığı nesnelere arasında bir ayrım yapılabileceği anlamına gelir; teorinin kendisi betimlediği nesne alanının parçası değildir. Öte yandan, eleştirel teorilerin dönüşlü oldukları ya da kendi kendilerine gönderme yaptıkları iddiası vardır: Bir eleştirel teorinin kendisi de her zaman betimlediği nesne alanının bir parçasıdır; eleştirel teoriler her zaman kısmi olarak kendileri hakkında teorilerdir. Son olarak, eleştirel teoriler ve bilimsel teoriler birbirlerinden, bilgisel olarak kabul edilir olup olmadıklarını belirlemede kullanılabilecek kanıt türü konusunda farklıdır; yani farklı belgeleme türlerini gerektirirler. Bilimsel teoriler gözlem ve deney yoluyla empirik doğrulama gerektirir; eleştirel teorilerse ancak daha karmaşık bir değerlendirme sürecini tamamlarsa bilgisel açıdan kabul edilebilir. Bu değerlendirme sürecinin temel noktası teorilerin dönüşlü anlamda kabul edilebilir olduğunun gösterilmesidir (s. 87-88). Fakat Frankfurt Okulu mensupları arasında eleştirel teoriyi savunanlar arasında dönüşlü olarak düşünme ve epistemik ilkelerin konumu konusunda gayet farklı görüşler bulunabilir. Bu görüşlerden ilki Adorno'yla birlikte düşünülebilir. Adorno genelde dönüşlü olarak düşünme ve özelde ideoloji eleştirisine bağlamsalci veya tarihselci yaklaşımın en tutarlı savunucusuydu. Faillerin epistemik ilkeleri ve dönüşlü olarak düşünülmesi kabul edilebilirlik standartlarımız ile toplumları ve ideolojileri eleştirmekte kullandığımız toplumsal ve kültürel idealler yalnızca geleneğimizin bir parçasıdır ve hiçbir mutlak temelleri ya da aşkın teminatları yoktur. Adorno'ya göre tarihsel ve kültürel olarak bulunduğumuz yerden, faillerin tarihsel olarak spesifik bir iyi yaşam projesini gerçekleştirme girişiminde deneyimledikleri bir engel ya da acıdan başlamamız gerekir. Bu eleştirel teoriler

kırılgan tarihsel şeylerdir; etkili ve doğru olsalar bile hiçbir mutlak kalıcılık iddiası taşıyamazlar: sadece tikel tarihsel duruma göreceli olarak doğrudurlar ve aşılmaları kaçınılmazdır. Adorno'nun bu bağlamsalcı görüşü, Frankfurt Okulu'nun güçlü bir biçimde savunduğu ve bir eleştirel teorinin tikel bir fail grubuna yönelik olduğu ya da ona hitap ettiği ve bu faillerin kendileri hakkındaki bilgilerine özel bir biçimde katkıda bulunduğu görüşüyle uyum göstermektedir (s. 98-99). Dolayısıyla eğer bir eleştirel teori bilgisel olacak ve bize bilgi verecekse, doğru veya yanlış olabilecek türden bir şey olmalıdır ve bu teorinin hangi koşullar altında yanlışlanacağını ve hangi koşullar altında belgeleneceğini bilmek isteriz. Bir eleştirel teori spesifik olarak tikel bir durumda kullanılmak üzere önerilmiş bir teoridir ve ancak bu durumla ilişkisi içinde bakıldığında doğru olarak anlaşılabilir (s. 117). Dolayısıyla ütopyacılıktan kaçınmak önemli olsa da, bilimcilikten kaçınmak da bir o kadar önemlidir. Frankfurt Okulu'nun üyeleri, sınıfsız toplumun kaçınılmaz gelişini kategorik olarak öndeyilemiyor olmalarını Marksizm'in kendi eleştirel versiyonlarının önemli bir ayırt edici özelliği ve diğer Ortodoks versiyonlara olan üstünlüğünün bir işareti olarak alırlar. Bir toplum teorisi olarak Marksizm mevcut toplumsal düzenin sınıfsız bir topluma dönüşümünün zorunluluğunun bilgisini verdiği iddia eder. Frankfurt Okulu'nun üyeleri söz konusu zorunluluğu pratik zorunluluk diye adlandırdıkları şey olarak ifade eder. Ancak Ortodoks Marksist bilimciliğe bağlıdır ve pratik zorunluluğun bilgisinin mümkün olduğunu kabul etmez. Dolayısıyla sınıfsız toplumun gelişi kaçınılmaz ise; bu, sınıfsız toplumun gelişinin kaçınılmaz olduğunun teorik olarak öndeyilenebilir olduğu anlamına gelmelidir. Oysa faillerin nesnel olarak mümkün bir dönüşümü getirmede çok güçlü bir pratik çıkarları olmasından o dönüşümün kaçınılmaz olduğu sonucu çıkmaz. Dönüşümün olup olmayacağı, teorinin öndeyilememize izin vermeyebileceği birçok başka olguya bağlıdır; özellikle de çok sayıda failin eleştirel teoriyi akla uygun bulması, benimsemesi ve fiilen ona göre davranmasına bağlıdır. Frankfurt Okulu'nun üyeleri bazen neredeyse, çok sayıda failin özgür kararlarının öndeyilenebilmesinin mümkün olmadığını söylemiş gibidir. Belki de Frankfurt Okulu üyelerinin, faillerin eleştirel teoriyi kabul edeceklerini öndeyilemek için ne kadar güçlü temellerimiz olursa olsun bu karar kaçınılmaz değildir dediklerini veya faileri çıkarlarını en iyi biçimde gerçekleştirmek için rasyonel olarak nasıl davranmaları gerektiği konusunda aydınlatmak olduğunu vurguladıklarını düşünmek daha iyi bir yaklaşım olacaktır (s. 120). Zaten genel olarak, bir eleştirel teori normal yollardan empirik olarak belgelenebilir. Ayrıca bir eleştirel teori kendisi için, yalnızca ideal konuşma durumundaki failer tarafından özgürce kabul edilmek veya reddedilmek suretiyle kesin olarak belgelenebileceğini söyler (s. 131). Bu yüzden kitapta özellikle eleştirel teorilerin özgürleştirici eylem alanıyla bağlantılı olduğu defalarca belirtilmiştir.

Frankfurt Okulu'nun bütün üyeleri, eleştirel teorinin bilgi olması ve ideolojik inanç ve tutumların yanlış olduğunu göstermesi gerektiği konusunda hem fikirdir. Yoksa eleştirel teorinin, onu benimseyenlerin toplumun meşrulaştırıcı aygıtları tarafından getirilen baskıya direnebilmelerini sağlama yeteneğine bağlı olan kendine has özgürleştirici etkisi olmazdı. Frankfurt Okulu yalnızca bilgisel ve bilgisel olmayan öğelerin bulanık bir karışımından ibaret

olmadığı, katı bir içsel birliği olan çok kavramsal bir nesne olduğu ve kendine mahsus özgürleştirme ve aydınlatma görevini yerine getirmesinin onu oluşturan çeşitli parçalar arasındaki güçlü, içkin bağlantının uygun bir biçimde takdir edilmesine bağlı olduğu iddiasındadır. Fakat eleştirel teoriyi bir bilimsel teori türü ve toplum teorisini de bir bilim olarak görmek Frankfurt Okulu üyelerinin reddetmek istediği bir diğer pozitivism kalıntısı olabilir (s. 143-144).

Genel olarak pek çok kişinin kabul ettiği yanlış bir anlayış vardır. Şöyle ki, bir pozitivist için tüm teolojik bilinç biçimlerinin ideoloji olduğunu söylemenin tüm dinsel inançların yergi anlamında ideoloji olduğunu söylemek anlamına gelmediğine dikkat çekilmelidir. Yani bir pozitivist, bilgi biçimleri olduklarını iddia etmedikleri sürece dinsel inançlara itiraz etmez (s. 30). Burada söylenmek istenen şudur; dini açıklamalar sadece inanç üzerinedir diğer alanlara teşmil edilemezler. Ayrıca eserde pozitivistler derken Frankfurt Okulunun üyelerinin aklında öncelikle Viyana Çevresi vardır. Frankfurt Okulu üyelerinin mantık veya matematik üzerine bir görüşleri ya da bu konuya herhangi bir ilgileri yoktur (s. 49). Bu konuda Adorno'nun Karl Popper ile yaptığı tartışmalar belirttiğimiz konunun delili gibidir.

Eserde eksik kalan bazı noktalar var gibidir. Eserin adında her ne kadar Habermas zikrediliyor ise de gölgede kalmış bir şekilde ele alınmaktadır. Eser Habermas'dan ziyade Frankfurt Okulunun diğer düşünürleri de dâhil eleştirel teoriden bahsetmektedir. Bu durumda konunun daha geniş bir perspektifle sunulması gerekirdi. Yani eserin başlığındaki Habermas etiketi ile içeriği birbirini tam olarak karşılamamaktadır. Bir diğer unsur ise eserin yoğun bir ideoloji eleştirisi sunmasıdır. Bu yönüyle Türkçede Frankfurt Okulu tartışmalarında konuya bu şekilde yaklaşan ilk eserlerden biri olma gibi özelliği bulunmaktadır. Zira eserin ilk baskısı 2002 yılında yapılmıştır. Bu yönüyle eser önemlidir ama eserin konusu bir yönüyle yaşayan bir filozof olunca ve Habermas da yazmaya devam edince ve de eser 1980 yılında yazılınca yenilenmeye muhtaç bazı yerlerin olduğu da açıktır. Fakat her şeye rağmen eleştirel teorinin ruhunu öğrenmek için okunması faydalı olacaktır.